

(4.) *Te Rahui o Tirotiromoana (Mountain Road.)*

Tera ano tetahi take i kore ai e tika kia wakaiti te Kawanatanga o Ta Hori Kerei i te Rahui kia iti iho i te Mania ki Waimate tutata, i te taha ki te Tonga o te awa o Waingongoro kua whakanuia e Meiha Paraone i te Rahui i whakaritea i te tau 1873, a Ta Tanara Makarini i te 3,500 eka ki te 10,000 eka, a ko te tikanga pu tenei “Kei ki nga tangata Maori era e whakariteritea mo ratou (ki muri mai,) i runga i te tikanga kikini.” I mua, kua whakaritea a Ta Tanara Makarini i te Rahui ma Pepe Heke 1,000 eka, ma te rangatira nei, ma Toi Whakataka 1,000 a 1,000, eka ma Ngatiruanui. I whakaputa kupu mai a Te Pereki ki te Minita Maori mo te 10,000 eka, i Tihema 1878, a i muri mai ma runga ia Te Make i Hepetema 1879. I te wa i ruritia taua rahui i kitea (i runga i te tohutohu o nga Maori i nga rohe,) i taka mai ki nga rohe nga eka 16,000, a tonoa ana enei 16,000 eka kia mana. Tohe ana a Meiha Paraone me whakahoki enei eka ki te 10,000. Ka patai atu maua “Ki te whakaaetia to kupu o te 10,000 eka, a kua te 16,000 e tonoa ana i Te Hawera, a ka hui atu ki te 10,500 eka i Taiporohenui, me te hui ano te 6,000 eka i Mokoia, me Otoia (i te Tonga ki Waingongoro,) hui katoa kahore e pahika atu i te 30,000 eka i te Poraka kotahi nei?” “E ki ana ahau e kore pea e pahika atu i te 27,000 eka.” “Era e puta te pai ki nga tangata Maori i runga i te takoto haere o nga ara ki waenga i a ratou, e toru nga painga e puta kia ratou, ara, ki te ara ki tetahi taha ki tetahi taha o te ara kua hangaia, a ki te ara hou hoki ina oti; a era e puta tata mai ki o ratou whenua te Reriwe, ehara oti tena i te tika?” “Ae.” Ko tenei 10,000 eka, hei whakarite mo nga kupu maha mo te hoatu i kiia kua puta, a “Ka oti te tikanga o te rohe e kore hoki he kupu rahui mo te taha ki te Tonga o Waingongoro.” Kahore i pai kia hereherea te wahi nui o te whenua i tenei takiwa, i runga hoki i te nui o te utu o te rori i te taha o te maunga, a meake ka puta te Reriwe i kona, he wahi pai rawa tena hei whakanoho tangata. Otira, i runga i te whakaae kia whakaritea he Rahui pena a i te taha pu ki te Tonga o Waingongoro, e kore a Te Hiana e whakaaro era e oti a Waimate te whakarite, ki te whakaitia i te 25,000 eka ki reira. A hei whakamutunga, me mahara ki te ture kua whakaritea i mua e ki ana, “Kaua te whenua e rahuitia ana hei oranga ma nga Maori, a me nga whenua hei whakaputa moni mai, e whakaarohia e nui ana mo taua mea ki te kore aua Rahui e tae ki te 50 eka mo ia tangata Maori, wahine, tamaiti, e noho ana i taua takiwa.”

(5.) *Te Rahui o Parihaka.*

He tono atu tenei na maua, e Te Kawana, mo te Rahui i kija e ta maua korero tuatahi ma Te Whiti, me nga tangata o Parihaka. I to maua whakaputanga i taua kupu tohutohu i whakaaro maua era te tau nga kupu hoatu a nga Kawanatanga tuku iho, me nga hiahia me te Mania. I runga i nga kupu hoatu a nga Kawanatanga tuku iho, kiia ana kahore i puta. Otiia e kore rawa e whakaaetia tenei e maua. Me ki he mea tapu te Panuitanga mo te hoatu ki nga tangata kahore rawa i mau patu mai mo tatou, o nga tangata i hoki mai ki te whakahoa. He tokomaha nga tangata i Parihaka kahore rawa i mau patu mai mo tatou. I te hokinga ki muri o Titokowaru ki te kainga o Ngatimaru, i muri iho o te whawhai tuarua, kahore a Ngatitupaea i whakahoa ki a ia; otira haere ana ratou ki Parihaka, a tera te noho tonu mai. Kei te ki tonu ta maua korero tuarua i nga kupu e kore e tangohia nga whenua a nga tangata noho i runga i te Rongomau. Kahore tetahi kupu hoatu e nui atu te marama i te whai korero a Ta Tanara Makarini i te huihui o nga iwi i te tau 1873. Ki ana, “Kei to hiahia te Kawanatanga ki te ngawari kia koutou, ko te hiahia a te Kawanatanga kia whakanohia paitia koutou ki runga. Ko taku kupu ki a koutou, kia kaha ki te mahi kai. Ko ta koutou whawhai a muri ake nei hei te whenua. Hoki mai ki te whenua, kua e hoki mai i runga i te tu tangata ke, engari me te tamariki o te whenua.” Ko te kupu tenei i whakaputaina e Te Make i tona tuhutuhi i tukua atu nei ki te Paremete i te tau kua hori ake nei, i ki nei a ia “I kaha te tono a Te Whiti me etahi atu, i runga i to ratou noho roa i runga i te whenua kua riro i te rau o te patu, a kahore he whakakore a te Kawanatanga, a i kiia kua e pa te tangata ki te whakahe ia ratou i runga i nga whenua kua taiepatia e ratou, a i runga i taua kupu, kua taiepa ratou i nga whenua maha.”

E mea ana maua, kua marama rawa i runga i nga kupu, te whakaaro pono o te Karauna ki nga tangata o Parihaka i runga i te Kawanatanga o Ta Hori Kerei. I tonoa atu a Te Make raua ko Te Pereki kia Te Whiti, e te Minita Maori i muri i nga ra e ono o te pananga o nga kairuri i te Mania. I pataia e Te Whiti te tikanga o tona baere; ka whakahokia e ia, “Kua haere mai ahau ki te tono ki a koe kia ata whakarite pai korua ko te Kawanatanga.” Ka ki atu a Te Whiti “Whakamutua te korero ngaro, ata korerotia tau e hiahia nei.” Ka utua e Te Make; “E hiahia ana ahau kia ata whakariterite pai korua ko te Kawanatanga mo nga whenua riro i te rau o te patu. Me whakaritea taua i enei whenua, me pera me ta Parete whakariterite i era atu. Me waiho ma te Kawanatanga tetahi wahi mau tetahi. E whakaae ana te Kawanatanga ki te whakahoki i tetahi wahi hei nohoanga, hei mahi ma nga Maori. Kahore te Kawanatanga i te ki kia riro katoa te whenua i a ia.” Ka pataia e Te Whiti, “Kua whakamanaia koe e te Kawanatanga ki te tuku mai i tetahi wahi o te whenua maku, a ki te whakaae kia tangohia atu te toenga? A, ahakoa ki atu a Te Make kahore a ia i whakamanaia ki te whakaoti, kahore e ahei te ki. Kahore a Te Whiti i mohio i runga i nga kupu i puta, he ki tenei mo te hoatu rahui e ea ai ratou ko ona tangata a ma nga tangata o Waimate Mania ki te whakaae mai a ia ki te whakariterite; a ki te mea ehara tenei i te tika ka waiho te haerenga atu me nga kupu a Te Make hei rore hei whakawai i a ia. A e kore e ahei te korero i te waea i tukua atu e Te Hiana i muri tata iho ki a Te Make hei utu mo tana, me te ki mo nga tangata o Waimate Mania anake, a me pana atu nga tangata o Parihaka ki waho o taua tikanga; ko te kupu tenei i tukua atu, era e whakaritea “nga Rahui” kia rite ki te 25 i te 100, a kia nui atu ranei i runga i te whenua katoa; a tera ano tetahi tikanga ke mo nga rangatira i runga i to ratou tu. A tenei ano hoki i runga i tona kupu ki te Paremete i te 23 o Hurae, 1879, i ki a Te Hiana “Kua kiia kahore i whakina atu ta matou whakaaro mo te ata whakaaro ki nga tangata Maori. Ka ata whakina atu tenei e ahau ki te Whare; i ki tonu atu ahau kia Te Whiti, me Titokowaru, i te tau 1877, meake ka ruritia e te Kawanatanga.” A e nui ana nga pukapuka tuhutuhi, i puta tonu te whakaaro ki te whakarite Rahui e ea ai nga tangata. E kore rawa e tika te whakaaro kia kiia, ahakoa puta enei kupu kia Te Whiti, me whakaaro ia i puta ke ki etahi atu me te kore a ia; e kore rawa e ahei te ki, kahore a Te Whiti i ata whakapono era a ia e whakaritea, peratia me nga tangata o Waimate Mania, ki te mea ka noho pai a ia. Ko te kupu hoatu i whakaaetia mo tetahi hapa me tau tahi hoki ki tetahi.